

प्रकरण दुसरे

मुस्लिम मराठी रुत्री आत्मकथने

प्रकरण दुसरे

१.१ आत्मकथन एक वाङ्मय प्रकार

मराठी साहित्यामध्ये विविध साहित्य प्रकार आहेत. प्रत्येक साहित्य प्रकाराची काही खास वैशिष्ट्ये आहेत. कथा, कादंबरी, काव्य, निबंध, नाटक, चरित्र, आत्मचरित्र या वाङ्मय प्रकाराबरोबर आत्मकथन हा वाङ्मय प्रकार मराठी वाङ्मयामध्ये आपले मूळ रोवताना दिसतो. मराठी साहित्यात हा साहित्य प्रकार उशीरा रूजला. दलित साहित्याच्या उदयामुळे या साहित्य प्रकाराला अनन्यसाधारण महत्त्व आले. दलित साहित्यात आत्मचरित्राच्या लेखन ऊर्मीतून 'आत्मकथन' उदयास आले. मराठी साहित्यामध्ये वाङ्मय प्रकारांनी आपले अस्तित्व राखण्याचा प्रयत्न केलेला दिसतो. आपण आत्मकथन हा वाङ्मय प्रकार पाहण्यापूर्वी चरित्र, आत्मचरित्र या वाङ्मय प्रकारांविषयी थोडी माहिती घेतली पाहिजे. चरित्र, आत्मचरित्र, आत्मकथन हे तसे एकाच विभागाच्या शाखा म्हटल्या आहेत. त्यांचे वेगळेपण विविध व्याख्यांच्या आधारे आपणास पाहता येते.

१. चरित्र म्हणजे काय ? :-

"The history of the lives of individual men as a branch of literature."^१

अशी ऑक्सफोर्ड शब्दकोशात चरित्राची व्याख्या केलेली आहे.

किंवा

"The history of the life of an individual as a form of literature."^२

अशीही चरित्राची व्याख्या मांडली जाते. अशा चरित्र वाङ्मयप्रकारांच्या वेगवेगळ्या व्याख्या अनेकांनी आपापल्या वैचारिक दृष्टिकोनातून केलेल्या आहेत. चरित्र हा वाङ्मय प्रकार वस्तुनिष्ठ व इतिहासाच्या आशयाचा असल्याने चरित्र वाङ्मयात सामान्यतः बाहेरून अंतरंगात डोकावण्याची वृत्ती असलेली दिसते.

२. आत्मचरित्र म्हणजे काय ? :-

"स्वतःच्या जीवनाचे दुरस्थपणाने सिंहावलोकन वृत्तीने केलेले अवलोकन आणि त्या विषयीचे प्रांजल निवेदन म्हणजे आत्मचरित्र."^३

- अशी स.दा. कऱ्हाडे यांनी व्याख्या केलेली आहे.

किंवा

“आपल्या जीवनविषयक अनुभवाचे व तदनुषंगाने आपल्या व्यक्तिमत्त्वाचे स्वतः लेखन रूपाने घडविलेले दर्शन म्हणजे आत्मचरित्र होय.”^४

- अशी आत्मचरित्राची व्याख्या रा.ग. जाधव यांनी केलेली आहे.

आत्मचरित्र हे वास्तववादी असून ते आत्मनिष्ठ असते. आत्मचरित्रामध्ये स्वत्वाकडून आत्मचरित्रकार समाजान्मुख होण्याच्या प्रयत्नात असलेला दिसतो. आत्मचरित्र हा चरित्राचाच एक प्रकार होय. यामध्ये असणारा फरक इतकाच की चरित्र लेखनात एक व्यक्ती दुसऱ्या व्यक्तीच्या जीवनाचा शोध घेते. तर आत्मचरित्र लेखनात लेखक व चरित्र विषय दोन्ही एकच असतात. आत्मचरित्र म्हणजे स्वतःचा शोध घेऊन तो शब्दबद्ध करणे होय. ‘सामान्यतः आत्मचरित्र लेखनाला प्रवृत्त होण्याचा काळ हा आयुष्याच्या उत्तरार्धातील असतो.’^५ आत्मचरित्राचे लेखन करताना निदान आत्मचरित्र काळ हा साठ एक वर्षाचा असावा अशी कालमर्यादा आत्मचरित्राला घातलेली दिसून येते. आत्मचरित्र लिहिण्यासाठी आपण स्वतः कोणत्या स्थानावर आहोत म्हणजे आपण आत्मचरित्र लिहावे अशी आत्मचरित्राची निर्मितीची प्रक्रिया आपणास माहित असणे आवश्यक आहे.

३. आत्मचरित्र लेखनाचे संकेत

- १) आत्मचरित्रामध्ये सत्यकथन असले पाहिजे.
- २) आत्मचरित्रकाराची तटस्थवृत्ती असावी.
- ३) आत्मचरित्रकाराने ‘स्व’ ला केंद्रस्थानी ठेवून लेखन केलेले असावे.
- ४) आत्मचरित्रामध्ये घटनांची निवड व कुशल मांडणी असावी.
- ५) निवेदनाची पद्धतही वस्तुस्थिती दर्शक असावी.

तसे पाहिले तर आत्मचरित्र सत्यान्वेषण म्हणून लिहिलेले असावे. अशी सामाजिक अपेक्षा असते. कारण कोणतेही आत्मचरित्र हे सामाजिक इतिहासाचे एक संदर्भसूत्र असते. तो एक सामाजिक दस्तऐवज असतो. आत्मचरित्र हा वाङ्मय प्रकार असला तरी आत्मचरित्रातील निवेदक, नायक, इतरपात्रे, काळ, स्थळ घटिते ही काल्पनिक नसून सत्य, प्रत्यक्ष सृष्टीतील असतात. त्याचप्रकारे इतिहास हे एखाद्या समाजाचे चरित्र असेल तर आत्मचरित्र हा एक व्यक्तीचा इतिहास असतो.

आत्मकथन म्हणजे काय ? -

आत्मकथन म्हणजे काय ? या प्रश्नाचा विचार केला तर असे लक्षात येते की आत्मकथन हे आत्मचरित्रच असते पण त्यात लेखकाच्या वयाची मर्यादा मानलेली आहे. आत्मकथनामध्ये लिखाण करण्यास प्रौढत्व, वृद्धत्व यांची वाट पहावी लागत नाही. आपणास काहीतरी सांगायचे हीच प्रेरणा या आत्मकथनामागे असते. आत्मकथनांमध्ये प्रिय, अप्रिय व्यक्ती, संस्था, समाज, राजकारण यांचा समावेश 'मी'चा अभ्यास करता होतो. आत्मकथन म्हणजे आयुष्यातील विविध टप्प्यांचे चित्रण करणे, याला वयाची मर्यादा नाही. मराठी साहित्यात आत्मकथनाचा प्रारंभ १९६० नंतर झाला म्हणून आत्मकथनाची व्याख्या -

“१९६० नंतर मध्यमवर्गीय सवर्ण समाजाबाहेर, गावाकुसाबाहेर राहणाऱ्या, उपेक्षित, भटक्या, जाती जमातीतील लेखकांनी जी आत्मचरित्रे लिहिली त्यांस 'आत्मकथन' असे म्हटले जाते.”^६ मात्र आत्मकथन लेखनाला जसे प्रौढत्व-वृद्धत्व या अवस्थेपर्यंत थांबावे लागत नाही त्याप्रमाणे आत्मकथनकाराला जातीचेही बंधन नसते. आपल्या जाणतेपणात आलेले वैयक्तिक कौटुंबिक, सामाजिक, राजकीय, क्षेत्रात आलेले विलक्षण अनुभव व त्यातून आपल्या व्यक्तिमत्त्वाची जडणघडण तसेच जीवनविषयक दृष्टिकोन याचे चित्रण आत्मकथनात येते. आत्मकथनाच्या या अंगभूत वैशिष्ट्यांनी हा वाङ्मय प्रकार थोड्याच काळात लोकप्रिय झाला.

आत्मचरित्र व आत्मकथन या दोहोंमध्ये लेखनकाळाच्या भेदामुळे आशय स्वरूपाचा भेद असलेला दिसतो. हा आशय स्वरूपाचा भेद फार महत्त्वपूर्ण असतो. आत्मचरित्रात आयुष्याचा कर्तृत्वकाळ संपल्यानंतर आयुष्याच्या उतरणीला लागल्यावर आपल्या आयुष्यातील बालपणापासूनच्या आठवणी लिहिताना विस्मरण, स्थळ-काळ-व्यक्ती संदर्भात विस्कळीतपणा येण्याची शक्यता नाकारता येत नाही. वैचारिक स्थैर्य, भावनिक स्थिरता, अनुभवांची सखोलता, सामंजस्य तारतम्य भाव इत्यादी जमेच्या बाजूही आत्मचरित्र लेखनात असतात. आत्मकथनाचे लेखन हे आयुष्याचा विशिष्ट टप्प्यातच-तारुण्यातच झालेले दिसते. वैशिष्ट्यपूर्ण बालपण, विशिष्ट समाजव्यवस्था, वैशिष्ट्यपूर्ण, कौटुंबिक जीवन, विलक्षण घटना प्रसंग आणि त्यातून आयुष्याला मिळालेले महत्त्वपूर्ण वळण अशा आयुष्य प्रवासाचे तारुण्यात केलेले चित्रण आत्मकथनात येते.

विस्मरण, स्थल-काल व्यक्तीसंदर्भात येणारा विस्कळीतपणा यांची अशा लेखनात संभाव्यता अत्यल्प असते. ध्येयवादाचा जोश, वैचारिक आंदोलनाची तिब्रता, सामाजिक जाणिवांची जाण, आत्मभानाची तिब्रता, विशिष्ट विचार धारेतून भवितव्याचे आखाडे इत्यादी घटकांच्या प्राबल्याचा प्रभाव आत्मकथनाच्या लेखनावर होत असतो. दलितांना डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी दिलेल्या “शिका, संघटित व्हा आणि संघर्ष करा” या प्रेरणेतून जी पहिली पिढी तयार झाली त्यातील अनेकांनी आत्मकथन लिहून दलित साहित्याचे दालन समृद्ध केलेले दिसते. एवढेच नव्हे मराठी साहित्यविश्वातच या आत्मकथनांचा जबरदस्त प्रभाव पडला आणि बहुजन समाजातील अनेक स्त्री-पुरुषांनी ‘आत्मकथन’ या साहित्यप्रकारातून लेखन केले त्यामुळे आज हा साहित्यप्रकार वैशिष्ट्यपूर्ण आणि लोकप्रिय ठरलेला आहे.

२.२ मराठी आत्मकथने

१. मराठी लेखकांची आत्मकथने

मराठी साहित्यामध्ये आत्मकथन हा वाङ्मय प्रकार १९५०नंतर उदयास आलेला दिसतो. पण १९७० नंतर आत्मकथन हा वाङ्मय प्रकार बहरास आलेला दिसतो. १९७० नंतर अनेक लेखकांनी आपली लेखनी आत्मकथन या प्रकारासाठी चालविली. यामध्ये दलित लेखकांचा मोठ्या प्रमाणावर सहभाग असलेला दिसतो. दलित साहित्यात दया पवार यांनी लिहिलेले ‘बलुंत’ हे पहिले आत्मकथन होय. दलित लेखकांनी आपली दुःखे, वेदना, विद्रोह आपल्या आत्मकथनातून प्रकट केलेला दिसतो. त्याचप्रकारे “दलित असणाऱ्या सर्वच आत्मकथनात ‘मी’ केंद्रस्थानी असल्यामुळे ‘मी’च्या जीवनातील ‘घटनांची मालिका’ त्यात असते”^७ असे दिसून येते हेच दलित साहित्याचे वेगळेपण आहे. दलित लोकांना स्वतःला ‘मी’ ला कराव्या लागलेल्या आणि कराव्या लागणाऱ्या संघर्षांचा इतिहास हा आत्मकथनामध्ये चित्रित झालेला दिसतो. दलित आत्मकथनकारांची दुःखे ही दलितेतर आत्मकथनकारांपेक्षा खूप वेगळ्या प्रकारची आहेत.

दलित आत्मकथनामध्ये वेगवेगळ्या जमातीच्या लोकांनी आपली दुःखे, वेदना मांडण्याचा प्रयत्न केला. यामध्ये कैकाडी, चांभार, महार, मांग, उचल्या यासारख्या जमातीची झालेली ससेहोलपट लेखकांनी आपल्या आत्मकथनात मांडलेली दिसते. यामध्ये लक्ष्मण माने यांचे ‘उपरा’ या आत्मकथनात कैकाडी जमातीचे चित्रण आले

आहे. त्यांनी समाजासमोर आपल्या जमातीचे दुःख मांडले आहे. कैकाडी जातीचे होणारे शोषण आणि त्यांच्यावर होणारा अत्याचार यांचे वास्तव चित्रण या आत्मकथनात आले आहे. मानेची भाषाही जहाल व तीव्र असलेली दिसते. याचबरोबर कोकणातील चांभार जमातीचे आजपर्यंत न झालेले वास्तव चित्रण माधव कोंडविलकरांनी आपल्या 'मुक्काम पोष्ट देवाचे गोठणे' यामध्ये केलेले आहे. लेखकाला सामान्य माणसाचे, प्रतिष्ठेचे जीवन जगता येत नाही ही वेदना लेखकांनी या पुस्तकाच्या माध्यातून मांडली आहे. चांभार ही दलित जात असल्याने लेखकाला विविध संकटांना सामोरे जावे लागलेले दिसते. लेखनाची भाषा ही सहज, स्वतःचे अस्तित्व जाणवू देणारी आहे.

'महार' जातीचे तसेच त्यांच्या जीवनाचे चित्रण हे प्र.ई. सोनकांबळे यांनी 'आठवणीचे पक्षी' या आत्मकथनामध्ये केलेले आहे. सोनकांबळे यांचे हे आत्मकथन आठवणीचा घाट प्रकट करणारे आहे. सोनकांबळेच्या वैशिष्ट्याबद्दल प्रा. बाळकृष्ण कवठेकर लिहितात - "सोनकांबळे यांचे वैशिष्ट्य हे की, कमालीच्या शांतपणे, श्रेष्ठ कलावंतालाच साधणे शक्य असलेल्या अलिप्तपणे त्यांनी आपल्या गतजीवनाचे चित्र रेखाटले आहे. ना राग, ना द्वेष, ना आवेश, ना आक्रस्ताळेपणा, ना सुस्कारे, ना अश्रू ढाळणे. जे जसे झाले ते तसे त्या वेळच्या मनोवस्थेसह त्यांनी साकार केले आहे."८ अशा वेगळ्या ढंगाचे आठवणीचे पक्षी प्रत्येकाच्या मनात उडून जाताना दिसतात. या आत्मकथनाचे भाषिक वैशिष्ट्य असे की ते पूर्णतः 'महारी' भाषेत लिहिले आहे. मांग जमातीचे चित्रण करणारे 'काठ्यावरची पोट' हे आत्मकथन उत्तम बंडू तुपे यांचे आहे. मांग जमातीमधील दारिद्र्य, अंधश्रद्धा यांचे वास्तव चित्रण 'काठ्यावरची पोट' यामध्ये झालेले दिसते. तुपेंनी ग्रामीण बोलींचा परिणामकारक वापर केलेला आहे. ही आत्मकथने आपल्या जमातींची दुःखे, जमातीच्या वेदना वास्तव पातळीवर पहिल्यांदा मांडताना दिसतात. त्यामुळे ही आत्मकथने अभ्यासताना यांच्यावेगळ्या जीवनाबद्दल उत्सुकता वाटते व अनोळखी, विलक्षण अनुभव वाचकाला अंतर्मुख करतात.

समाज व्यवस्थेमध्ये कुठलेही स्थान नसलेल्या आणि जन्मल्यापासून अखेरपर्यंत गुन्हेगारीचा शिक्का कपाळावर बसवलेल्या उचल्या या जमातीत लक्ष्मण गायकवाड यांचा जन्म झाला. 'उचल्या' या आत्मकथनाला आपल्या जमातीचेच नाव दिले आहे. गुन्हेगारीचे भयानक जिणे जगणाऱ्या उचल्या जमातीचे दुःख व त्यांचे प्रश्न या

आत्मकथनातून प्रकट होते. अत्यंत सहज निवेदन व अस्सल अनुभवाचे स्वाभाविक चित्रण आत्मकथनाचे वैशिष्ट्य आहे. वेगळ्या ढंगाची आत्मकथने म्हणून 'बलुतं' - दयापवार व शरणकुमार लिंबाळे यांचे 'अक्करमाशी' यांचा उल्लेख करावा लागेल.

१९८० नंतर बऱ्याच नाविन्याने प्रकाशात आलेली काही आत्मकथने दिसतात. त्यातील काही प्रभावी ठरलेली आत्मकथने पुढीलप्रमाणे - प्रा. रतनलाल सोनग्रा यांचे 'सोनजातक' हे आत्मकथन देशी वळणाचा घाट असलेले दिसते. वेदना, विद्रोह, नकार आत्मकथनामध्ये जाणवते. या आत्मकथनांबरोबर आणखी काही दलित आत्मकथने आपले वेगळेपण दाखविताना दिसतात. यामध्ये नानासाहेब झोडगे (फांजर - १९८२), मुरलीधर जाधव (कार्यकर्ता), रस्तुम अचलखांब (गावकी - १९८४), के.ओ. गिऱ्हे (भटक्या), राम बसाखेत्रे (मातीचे आकाश - १९९४), प्रल्हाद चेदवणकर (टाच), नरेंद्र जाधव (आमचा बाप आणि आम्ही), किशोर काळे (कोल्हाट्याचं पोर), पार्थ पोळके (आभरान - १९८४), प्रा. तुषार भाग्यवंत (कोडाळा - १९८६), भीमराव गस्ती (बेरड - १९८७) ही आत्मकथने ही दलित साहित्याला वेगळी उंची देणारी ठरली. यामुळे मराठी साहित्यामध्ये मराठी लेखकांची आत्मकथने ही साहित्य वैशिष्ट्यांनी समृद्ध दालन म्हणून पाहिली जातात.

२. मराठी लेखिकांनी लिहिलेली आत्मकथने

मराठी साहित्यामध्ये लेखिकांनी ज्या उंचीपर्यंत आत्मकथने नेलेली दिसतात. तीच उंची मराठीतील लेखिकांच्या आत्मकथनाने गाठलेली दिसते. लेखिकांनी लिहिलेली आत्मकथनेही लेखिकांनी लिहिलेल्या आत्मकथनापेक्षा वेगळी असलेली दिसतात. मराठी लेखिकांच्या आत्मकथनांच्या गुणवत्तेपेक्षा स्त्रियांची आत्मकथने सरस ठरतात. मराठी साहित्यामध्ये स्त्रियांनी लिहिलेली आत्मकथने ही १९७० नंतरच बहरास आली. या अगोदरची आत्मकथने ही पतीचरित्रेच असलेली दिसतात. "स्त्री आत्मकथने ही निव्वळ पतिचरित्रे नसतात तर तो एक समाज, संस्कृती आणि धर्म यांच्या संस्काराचा मानसिक प्रवास असतो."^९ पण १९७० नंतरच्या आत्मकथनांचे स्वरूप बदललेले दिसते. या काळातील स्त्रियांनी 'स्व' चा शोध घेण्याचा प्रयत्न केलेला दिसतो. ज्यामुळे एवढ्या मोठ्या प्रमाणावर स्त्रियांचे आत्मकथन हे दाल भरलेले दिसते. या आत्मकथनांमध्ये अतिशय धाडसाने आपले जीवन जगणारी अशी हंसा वाडकर आपले चांगले-वाईट

अनुभव 'सांगते ऐका' या आत्मकथनाच्या साहाय्याने सांगते. एका स्त्रीची होणारी ससेहोलपट येथे चित्रित झाली आहे. हंसाबाईंनी आपले अनुभव अतिशय तटस्थपणे मांडलेल आहेत. कोणताही आडपडदा न ठेवता "हंसाबाईंनी स्त्रीच्या असहायतेचे, तिच्या समाजातील गौण स्थानाचे जणू भानच आणून दिले आहे. कसलाही आडपडदा न ठेवता सहानुभूतीची अपेक्षा न बाळगता, आत्मसमर्थनाची ढाल पुढे न करता, आपल्या वाट्याला आलेले भलेबुरे अनुभव हंसाबाई सांगतात तेव्हा आपण व्यथित होतो."१० 'सांगते ऐका' हे आत्मकथन "एका उध्वस्त मनाचा व जीवनाचा तो आलेखच होय. स्त्रीकडे भोगदासी म्हणून पाहणाऱ्या मानवी विकृतीचे इतके भेदक चित्र आज अन्यत्र नाही. हंसा वाडकरांनी पुरुषी अहंकाराचा मुखवटा फाडून टाकला आहे. स्त्रीच्या वाटेला आलेले दुःख, नव्हे लादलेले दुःख किती भीषण, आसुरी असू शकते आणि या दुःखामुळे स्त्री मनाची होणारी तडफड किती जीवघेणी असू शकते याचे विदारक चित्र म्हणजे हंसाबाईंचे आत्मकथन."११ अशा स्पष्ट स्वभावाच्या हंसाबाईंचे हे आत्मकथन दिसून येते. इंदुमती जोधळे यांचे 'बिनपटाची चौकट' हे आत्मकथन एका धाडसी मनस्वी तरुणीचे आहे. लेखिकेने जे सहन केले ते सर्व दुःख आपल्या लेखनीच्या माध्यमातून साहित्यात उतरविले आहे. चौकटीत असणारे लेखन हे इंदुमतींचे वाटत नाही. वेगवेगळ्या प्रसंगांना तोंड देणारी लेखिका धीटपणे सर्व दुःखांना सामोरी जाते हे तिच्या आत्मकथनाचे वेगळेपण आहे.

मराठी साहित्यामध्ये आत्मकथनाच्या दालनामध्ये दलित स्त्रियांची आत्मकथने बऱ्या प्रमाणात लिहिली जात आहेत. या दलित स्त्रियांची दुःखे, त्यांच्या वेदना या मन हेलावणाऱ्या वाटतात. दलित स्त्रियांनी आपल्या वेदना, दुःख आपल्या लेखनातून सांगण्याचा प्रयत्न केलेला दिसतो. ही दुःखे फार मोठ्या प्रमाणावर स्त्रियांनी सहन केलेली दिसतात. दलित लेखिकांची 'स्त्री' म्हणून दुःखे आहेतच पण त्यापेक्षा 'दलित स्त्री' म्हणून तिच्या वाट्याला आलेले जन्म दुःख शब्दातीत आहे. या दलित स्त्रियांनी आपल्या आत्मकथनामध्ये गाव कुसाबाहेरच्या उपेक्षित जगण्याचा व दलित स्त्री जीवनाचा खडतर प्रवास आपल्या आत्मकथनामध्ये चित्रित केलेला दिसतो. दलित स्त्री व दलितेतर स्त्री यांच्या दुःखाची कारणे ही वेगवेगळी असलेली पहावयास मिळतात. दलित असणाऱ्या शांताबाई कांबळे यांनी आपले 'माझ्या जन्माची चित्तरकथा' हे आत्मकथन अस्सल ग्रामीण बोलीत सांगितलेले आहे. अगदी मोजक्या शब्दाचा वापर करून लेखन केले

आहे. इतर समाजाकडून मिळणारी हीन वागणूक त्याबरोबर 'स्त्री' म्हणून होणारा अत्याचार तसेच दलित स्त्री म्हणून करावा लागणारा संघर्ष आत्मकथनात पहावयास मिळतो. "अल्पाक्षरी, ग्रामीण बोलीतले प्रामाणिक आणि ओघवते निवेदन ही या कथानकाची वैशिष्ट्ये असलेली दिसतात." ^{१२} यामुळे या आत्मकथनाने एका नवीन शैलीची ओळख दिली आहे.

'जिणं आमचं' हे बेबी कांबळे यांचे आत्मकथन दलित म्हणून जगणाऱ्या भीषण वास्तवाचे अनुभव करणाऱ्या स्त्रीचे आहे. दलित लोकांची असणारी वाईट स्थिती येथे वास्तव स्वरूपात मांडलेली आहे. 'जिणं आमचं' हे आत्मकथन पहिले दलित आत्मकथन म्हणून मानले जाते. या आत्मकथनामध्ये आपणास पन्नास वर्षापूर्वीच्या महार स्त्री जीवनाचे चित्रण तसेच या जातीतील अनिष्ट रितीरिवाज लेखिकेने आत्मकथनात सांगितलेले दिसतात. आत्मकथन लिहिण्यामागचा हेतू हा "डॉ. आंबेडकरांच्या विचारसरणीचा, शिकवणुकीचा प्रसार करण्यासाठी त्यांनी 'जिणं आमचं' हे आत्मकथन लिहिलेले दिसते." ^{१३} दलित स्त्रियांना होणाऱ्या वेदना या आत्मकथनामधून पहावयास मिळतात.

'अंतःस्फोट' हे आत्मकथन कुमुद पावडे यांनी लिहिलेले आहे. यामध्ये दलितजीवन आणि दलित स्त्री यांच्याविषयी लेखिकेने आपल्या अनुभवाच्या माध्यमातून लेखन केलेले आहे. त्याचबरोबर उर्मिला शिरूर या दलित लेखिकेने लिहिलेले 'आयदान' हे आत्मकथन लिहिले. सुशिक्षित प्रेमविवाह करणाऱ्या व सामाजिक जाण आलेल्या लेखिकेचे हे आत्मकथन बरेच गाजले. मुक्ता सर्वगोड यांचे मिटलेली कवाडे हे आत्मकथन ही त्याचपद्धतीचे आहे. भटक्या जातीचे, त्यांच्या दारिद्र्याचे चित्रण करणारी विमल मोरे (तीन दगडाची चूल) आणि जनाबाई गिन्हे (मरणकळा) या आत्मकथनांचा उल्लेख करता येईल.

२.३ मुस्लिम मराठी आत्मकथने

१. मुस्लिम मराठी लेखकांची आत्मकथने

मुस्लिम मराठी साहित्यामध्ये मुस्लिम लेखकांनी आत्मकथन या वाङ्मय प्रकारामध्ये आपले वेगळेपण दाखवलेले आहे. लेखकांनी लिहिलेली आत्मकथने उठावदारपणा आणतात. काही लेखकांच्या लेखनाची सुरुवातच मुळी आत्मकथनाने झालेली आहे. उदा. फ.म. शहाजिंदे यांचे 'राख' हे आत्मकथन.

पद्मश्री कॅप्टन फकीर मोहम्मद जुवळे यांचे 'माझ्या दर्यावर्दी जीवनातील भरती ओहोटी' आणि शांतादेवी तडवी यांचे 'संधी प्रकाशात' ही आत्मकथने मुस्लिम साहित्यात भर घालतात. त्याचबरोबर हुसेन जमादार यांचे 'जिहाद' हे आत्मकथन पुण्याच्या मानसन्मान प्रकाशनाने १९९३ साली प्रसिद्ध केले. या आत्मकथनास 'दमाणी पुरस्कार' आणि 'महाराष्ट्र फौंडेशन' असे मराठी साहित्यातील मानाचे समजले जाणारे पुरस्कार मिळाले आहेत. आत्मकथनाच्या ज्या काही वाङ्मयीन कसोट्या आहेत त्या कसोट्यांवर 'जिहाद' हे आत्मकथन उतरलेले आहे. आत्मकथनात तडजोड ही कोठेच केलेली नाही. कोणत्याही प्रकारच्या मोहाला बळी न पडता अगदी तटस्थवृत्तीने लिहिलेले हे आत्मकथन आहे. उदा. "प्रा. फ.ह. बेन्नूर यांनी 'परिवर्तनाचा वाटसरू' या नियतकालिकातून 'जिहाद' ची समाजशास्त्रीय समिक्षा पद्धतीने चिरफाड केली होती. त्यात 'आईविषयी असे लिहू नये' हे एक प्रा. बेन्नूर यांचे महत्त्वाचे गृहितक होते."'^{१४} याचे एवढे वाईट वाटण्याचे काहीच कारण नाही. कारण त्या तळमळीने कोणत्याही प्रकारचा आड पडदा न ठेवता हे आत्मकथनाचे लेखन झाले ते कोणाला चांगले किंवा वाईट वाटावे म्हणून नव्हे तर जे जमादारांना लिहावेसे, सांगावेसे वाटले ते त्यांनी स्पष्ट शब्दांत, तटस्थवृत्ती स्वीकारून लिहिलेले आहे.

लेखकाने प्रत्येक घटना, प्रत्येक प्रसंगाचे, प्रत्येक व्यक्तीचे चित्रण अत्यंत संयमाने, समतोल वृत्तीने केलेले आहे. उदा. "प्रा. मुमताज रहमतपुरे यांच्या दफनविधीच्या वेळी कोणी एका सनातनी तरुणाने लेखकाला थोबाडीत मारली"^{१५} तेव्हा त्या प्रसंगी लेखक फक्त 'अस्तकफिररूल्ला' असे शब्द उच्चारून त्या तरुणाला कोणत्याही प्रकारचे प्रतिउत्तर न देता संयमाने वागतात. येथे लेखकाने संयमाची, समतोलवृत्तीची, वास्तवाच्या भानाची जाणीव ठेवलेली आहे. सुधारणावादी चळवळ ही लेखकाच्या जीवनाचा अविभाज्य भाग असल्याने चळवळीचा आलेख हा लेखकाच्या व्यक्तिमत्त्वाचा तसेच या आत्मकथनाचा केंद्रबिंदू झालेला आहे. या आत्मकथनामध्ये मुस्लिम समाजजीवनाचे, त्यांच्या अंतरंगाचे चित्रण आलेले आहे. मुस्लिम समाजामध्ये असणाऱ्या रूढी, रीती, अंधश्रद्धा, लोकांच्या समजूती याचे चित्रण आत्मकथनात आलेले आहे.

उदा. कोणीही स्त्री बाळंत होताना भूतबाधा होऊ नये म्हणून स्त्रीया खोली बाहेर हाती सुरी, चाकू देऊन एका लहान मुलाला बसवतात. अशा अंधश्रद्धेला बळी पडणाऱ्या

मुस्लिम समाजाचे चित्रण लेखकाने केलेले आहे.

‘जिहाद’ हे आत्मकथन पाच भागामध्ये लिहिलेले आहे. कर्मवीर भाऊराव पाटील यांच्यासारखे समाजासाठी काहीतरी करावे या ध्येयाने प्रेरित होऊन लेखकाची आजपर्यंतची वाटचाल झालेली आहे. मनापासून जे काम लेखकाला करावे वाटते ते त्यांनी केले. कोणाकडून कामापेक्षा जास्त मिळत असले तर घेतलेले नाही. त्यामुळे फ.म. शहाजिंदे म्हणतात की, “हुसेन हा हाडाचा कार्यकर्ता आहे.”^{१६} आपले कार्य अगदी प्रामाणिकपणे करणारे असे हुसेन जमादार समाजातील मुस्लिम तलाक पिडीत स्त्रियांच्या अडचणी जाणून घेवून त्यांना न्याय देण्याचे काम करतात. अनेक तलाक पिडीत स्त्रियांच्या असणाऱ्या वेदना, दुःख वास्तव पातळीवर आत्मकथनात मांडलेले आहे. “मुस्लिम समाजातील तलाकाने होरपळलेल्या अनेक स्त्रियांच्या शोकात्म, मूक व्यथा-वेदनांनी भरलेल्या दर्दभऱ्या जीवन कहाण्या या आत्मचरित्राची उंची वाढवतात,”^{१७} असे फ.म. शहाजिंदे म्हणतात. लेखकाने आपल्या आत्मकथनामध्ये अनेक व्यक्तिचित्रे अत्यंत नेटकी आणि कमीत कमी शब्दात रेखाटलेली आहेत. आत्मकथनामध्ये अनेक बाका प्रसंग येवूनही लेखकाने आपला संयम सोडलेला नाही. लेखकाने मनातील आकस, अविश्वास, चीड, संताप, वैताग कोठेही व्यक्त केलेला नाही. हुसेन जमादार यांचे आत्मकथन आपले असे वेगळेपण दाखवते.

‘मुस्लिम महार’ हे इब्राहीम खान यांचे आत्मकथन आहे. हे आत्मकथन कोल्हापूरच्या प्रचार प्रकाशनाने इ.स. १९९० साली प्रसिद्ध केलेले आहे. लेखकाने आपल्या तीन पिढ्यांचा उल्लेख आत्मकथनामध्ये केलेला आहे. मुस्लिम आणि महार या दोन जातींवर आधारीत असे आत्मकथन आहे. या दोन जातींमुळे लेखकाच्या तीन पिढ्यांची होणारी पिळवणूक, त्यांना मिळणारा हीन दर्जा आत्मकथनाच्या पानापानामध्ये लेखकाने सांगितलेला आहे. ‘महार’ जात सोडून मुस्लिम धर्म स्वीकारल्यावर होणारी वाताहत येथे पहावयास मिळते.

प्रा.डॉ. अजीज नदाफ यांचे ‘जाग्या झालेल्या सावल्या’ हे आत्मकथन आहे. हे आत्मकथन बावीस प्रकरणांमध्ये लिहिलेले आहे. कथात्मक स्वरूपाचे असे आत्मकथन आहे. महाराष्ट्रातील मराठमोळ्या मुस्लिम माणसाचे जीवन भाषाशैलीतून साकारलेले असे नदाफ यांचे आत्मकथन आहे. मा. खासदार हुसेन दलवाई यांचे ‘क्षितिजे अपार’ हे

आत्मकथन आहे. एका खासदाराचे आत्मकथन म्हणजे मराठी साहित्यामध्ये आत्मकथन या वाङ्मय प्रकाराचे दालन अधिक संपन्न झाले आहे.

मुस्लिम मराठी आत्मकथनामध्ये इतर भाषेतील अनुवादित आत्मकथने गाजलेली आणि वैशिष्ट्यपूर्ण अशी आहेत. ती पुढीलप्रमाणे - कवी निदा फाजली यांचे 'दिवारो'के बीच में' हे आत्मकथन, कवी इब्राहीम अफगाण यांनी 'हाक' या शीर्षकाने केलेले आहे. राष्ट्रपती अबुल पाकिर जैनुलाबदिन अब्दुल कलाम यांच्या आत्मकथनाचा अनुवाद माधुरी शानभाग यांनी 'अग्निपंख' या नावाने केला आहे.

२. मुस्लिम मराठी लेखिकांची आत्मकथने

मुस्लिम मराठी लेखिकांनी आत्मकथने लिहून मराठी साहित्याचे दालन समृद्ध केले तसेच मुस्लिम मराठी लेखिकांनीही थोडीफार आत्मकथने लिहून आपले वेगळे असे अस्तित्व निर्माण केलेले आहे. 'मी भरून पावले आहे' हे मेहरून्निसा दलवाई यांचे आत्मकथन आहे. हे आत्मकथन ९ ऑगस्ट १९९५ रोजी साधना प्रकाशनाने प्रसिद्ध केलेले आहे. हमीद दलवाईविषयी असणाऱ्या आठवणी सरिता पदकींना सांगून त्या 'मी भरून पावले आहे' या आत्मकथनात्मक पुस्तकरूपात सर्वासमोर मांडलेल्या आहेत. या आत्मकथनाचा आत्मा हमीद दलवाईचे व्यक्तिमत्त्व आहे. आत्मकथनाचे जीवित मेहरून्निसा दलवाई आहेत. आत्मकथनामध्ये हमीद दलवाई व मेहरून्निसा दलवाई यांच्या सहवासातील एकोणीस वर्षे सुख दुःख, ताण-तणाव, हमीद दलवाईचे जीवघेणे आजारपण आलेले आहे.

हमीद दलवाई समाजसेवक, सामाजिक कार्यकर्ते होते. त्यांना लेखिकेने प्रत्येक प्रसंगामध्ये साथ दिली. त्यांची सहचारिणी झाली. त्यांच्या प्रत्येक गोष्टीत आवड निर्माण करून त्यांना मानसिक आधार देणाऱ्या फक्त लेखिकाच होत्या. प्रतिभा जावळीकर म्हणतात की, "मेहरून्निसा दलवाई यांनी लिहिलेले 'मी भरून पावले आहे' हे आत्मकथन समाज सेवेत पतीचा प्रयत्न व लेखिकेने त्यांना दिलेली साथ हे अतिशय मनोज्ञ आहे. स्त्रीच्या व्यक्तिमत्त्व विकासात पतीने दिलेले योगदान अपूर्व आहे."^{१८} लेखिकेने आत्मकथन आपल्या पतीच्या कार्याची महती सांगितलेल्या सारखेच आहे. हमीद दलवाई हे मोठे सामाजिक कार्यकर्ते झाले ते आपल्या पत्नीमुळे असे म्हटले तर वावगे ठरणार नाही. कारण, हमीद दलवाईंना त्यांच्या कार्यासाठी मोकळे सोडले ज्यामुळे त्यांना दुसरे

कोणतेच ताण-तणाव होऊ नयेत म्हणून लेखिका काळजी घेत. मेहरून्निसा दलवाईंनी घरातल्या आर्थिक व कौटुंबिक कटकटीपासून दूर ठेवलं त्यामुळे हमीद दलवाई मोकळेपणाने समाजकार्य करू शकले. लेखिका म्हणते, शेवटी शेवटी ते मला म्हणायचे, “मेहरू आज मी जो आहे तो तुझ्यामुळेच आहे.”^{१९} याच्यातच मी सगळं भरून पावले आहे. अशाप्रकारे लेखिकेला दलवाईंनी तिच्या बलिदानाची पावती दिलेली आहे. लेखिकेने केलेले लेखन मोकळेपणाने, प्रामाणिकपणाने कोणत्याही प्रकारची लपवाछपवी न करता जे घडलं, जे सुखदुःख भोगलं ते तसंच्या तसं सांगितलेले आहे.

श्रीमती खातुनबी बशीरुद्दीन मत्तिकोप यांचे ‘खातुन’ हे आत्मकथन आहे. ‘खातुन’ हे आत्मकथन २००० साली प्रकाशित झालेले आहे. या आत्मकथनाची प्रस्तावना डॉ. सरोजिनी बाबर यांनी केलेली आहे. डॉ. बाबर यांची बहिण सौ. शरदिनी मोहिते यांनी प्रस्तावनेच्या आधी थोडं लिहिलेलं आहे. यानंतर स्वतः लेखिकेने मनोगत व्यक्त केलेले आहे. त्यामध्येच ‘निमित्त दोन चार ...’ असे लेखिकेच्या इंजिनिर मुलाने लिहिलेले आहे. लेखिकेने पंचवीस प्रकरणात विभागून आत्मकथन लिहिलेले आहे.

या आत्मकथनाच्या माध्यमातून भारतीय मुस्लिम स्त्रीने भारतीय गृहिणीची प्रपंचातील कर्तृत्वाची शक्ती किती अफाट असते हे आत्मकथनातून दाखवून दिलेले आहे. माणुसकी या धर्माचा अवलंब करून त्या माणुसकी धर्मानुसार वागणाऱ्या अशा लेखिका आहेत. अनेक जाती धर्मातील हजारो माणसे जोडणाऱ्या अशा लेखिका आपले वेगळेपण दाखवतात. सहजता, सोज्ज्वळता, प्रासादिकता, आत्मियता, आचरणातील सर्वधर्मसमभाव, शालीनता, माणुसकी, साधेपणा, प्रामाणिकपणा, जिद्द, चिकाटी, घर उभारण्यातील उर्मी, सेवा आणि प्रेम या आत्मकथनामध्ये पावलोपावली जाणवतात. हेच आत्मकथनाचे वैशिष्ट्य आहे.

‘मला उद्ध्वस्त व्हायचंय’ हे आत्मकथन मल्लिका अमर शेख यांनी लिहिलेले आहे. लेखिकेची स्पष्ट व बेधडक निवेदनशैली असल्यामुळे हे आत्मकथन प्रसिद्धीच्या झोकात आहे. लेखिका कोणताही आडपडदा न ठेवता, कोणाचीही कसलीही भिती न बाळगता वास्तव स्वरूपात आपल्या जीवनातील प्रसंगांचे चित्रण केले. ‘स्त्री-पुरुषांच्या आदिम नाट्यातील संबंधाचे नाट्यात्मक असे नागडे चित्रण’^{२०} या आत्मकथनामध्ये लेखिकेने केलेले आहे, असे फ.म. शहाजिंदे म्हणतात.

मल्लिका अमर शेख यांनी जातीबाहेर विवाह करून एक वेगळाच पायंडा पाडलेला आहे. पण या विवाहामध्ये असणारे ताण-तणाव लेखिकेच्या आत्मकथनामध्ये आलेले आहेत. 'मल्लिका अमर शेख या तीव्र संवेदनशील कवयित्री असून त्या जाती धर्म इत्यादी भेदांच्या पलिकडे गेलेल्या असल्यामुळे त्यांना त्यांचा मुस्लिम मराठी आत्मचरित्रकार म्हणून केलेला हा उल्लेखही आवडणार नाही,' असे फ.म. शहाजिंदेना वाटते.

नसीमा हुरजूक यांचे 'चाकाची खुर्ची' हे आत्मकथन काही वेगळ्या प्रकारचे आहे. मेहता पब्लिशिंग हाऊसने 'चाकाची खुर्ची' हे आत्मकथन २००१ साली प्रसिद्ध केलेले आहे. लेखवजा असणारे आत्मकथन आपले वेगळेपण जपत आहे. लेखिका पॅराप्लेजियाच्या पेशंट म्हणजे कमरेखालील भागाला संवेदनाच नाही अशा अवस्थेमध्ये असणाऱ्या लेखिका आपल्या 'चाकाच्या खुर्ची' च्या साहाय्याने आपली स्वप्ने पूर्ण करतात. आपल्यासारख्या अपंग मुलांचे पुनर्वसन करण्याचे स्वप्न नसीमा हुरजूक प्रत्यक्षात पूर्ण करतात.

'चाकाची खुर्ची' या आत्मकथनामध्ये लेखिकेने केलेला अपंगत्वाशी संघर्ष त्याचबरोबर अपंगांसाठी उभी केलेली संस्था स्थापन करण्यासाठी केलेला संघर्ष येथे पहावयास मिळतो. शून्यातून विश्व निर्मिती करणाऱ्या अशा नसीमा हुरजूक आहेत. स्वतःच्या स्वप्नांना समर्पित केलेले हे आत्मकथन आहे. आत्मकथनामधील व्यक्तिचित्रे ही लक्षणीय व वैशिष्ट्यपूर्ण आहेत. साधी सरळ भाषाशैली आहे. एक लोकोत्तर असे नसीमा हुरजूक यांचे व्यक्तिमत्त्व आहे.

'भोगले जे दुःख त्याला' हे आशा आपराद यांचे आत्मकथन आहे. मेहता पब्लिशिंग हाऊस पुणे यांनी प्रकाशित केलेले हे आत्मकथन आहे. महाराष्ट्र राज्य शासनाचा पुरस्कार मिळालेले हे पुस्तक परिस्थितीशी, काळाशी झगडणाऱ्या आशा आपराद यांचे आहे. "आयुष्यात येणाऱ्या संकटांशी सामना करत लढत राहिलं तर जगणं मनासारखं जगता येतं हा संदेश देणाऱ्या या आशा आपराद यांचं हे मनोगत आहे,"^{२१} असे शीतल महाजनी म्हणतात. सामान्य मुस्लिम कुटुंबात लहानाच्या मोठ्या झालेल्या, लेखिका वयाच्या एकोणीसाव्या वर्षी चार मुलींची आई म्हणून घेतात. अशा लेखिकेचे आत्मकथन मनाला चटका लावून जाते. जे भोगलं ते लिहिणारी लेखिका आहे. त्यामुळे लेखिकेला पश्चात्ताप करून घेण्याचा प्रश्नच आलेला नाही. हे आत्मकथन अनेकांना

जगण्याची प्रेरणा देणारे ठरते. कारण लेखिकेने सोसलेल्या हाल अपेष्टा त्यातून शिक्षणाची असणारी आवड, ती आवड जपून जिद्दीने आपले शिक्षण पूर्ण करतात व कोल्हापूर येथे प्राध्यापकाची नोकरी करतात. दारिद्र्य प्रत्यक्ष जन्मदात्री वैरभाव, अल्पवयातील मातृत्व, शिक्षणाची आस अशा संघर्षांच्या अनेक आघाड्यांवर एकाकी झुंज देऊन आपले कर्तृत्व सिद्ध करणाऱ्या निर्भिड व प्रामाणिक लेखिकेचे हे आत्मकथन वाचकांच्या मनाचा ठाव घेतेच पण अस्वस्थ करून जगणे झुंजण्याची ताकद देणारे एका खास उंचीला पोहचलेले हे आत्मकथन आहे. या आत्मचरित्राला आतापर्यंत अत्यंत प्रतिष्ठेचे सात पुरस्कार मिळाले आहेत. त्यात महाराष्ट्र राज्य शासन पुरस्कार, दिल्लीचा काकासाहेब गाडगीळ मातृपितृ पुरस्कार, सोलापूरचा भैरव रतन दमाणी पुरस्कार, लक्ष्मीबाई टिळक पुरस्कार अशा दर्जेदार संस्थांच्या पुरस्कारांचा समावेश आहे.

निष्कर्ष -

प्रस्तुत दुसऱ्या प्रकरणात आत्मकथन संकल्पनेचा ऊहापोह काही विचारवंतांच्या व्याख्यांच्या आधारे करण्यात आलेला आहे. चरित्र-आत्मचरित्र-आत्मकथन यांच्या व्याख्यांचा विस्तारित अभ्यास या भागात मांडला आहे.

वृद्धापकाळाकडे झुकणाऱ्या आधी तारुण्यातच जीवनात घडलेल्या घटितांमुळे अस्वस्थ होऊन आपला लेखनकाळापर्यंतचा जीवनवृत्तांत आत्मकथनात येतो. त्यात 'स्वतः' आणि समाज या दोन घटकांच्या परस्पर संबंधावर भाष्यही येत असते. अशा स्वरूपाच्या आत्मकथनाला दलित लेखकांनी 'स्वकथन' असे संबोधिले आहे. 'दलित' असल्यामुळेच जे भोगणे त्यांच्या नशिबी आले त्याच स्वतःच्या जीवनवृत्तांतास त्यांनी 'दलित स्वकथने' म्हटले आहे.

मुस्लिम मराठी लेखकांनी लिहिलेल्या आत्मकथनात लिहिणारी व्यक्ती मुस्लिम असल्यामुळे जे सामाजिक जीवन त्याच्या वाट्याला येते त्याचा परिणाम त्याच्या जीवनावर कसा होत जातो याचे चित्रण येते. अल्पसंख्यांक म्हणून, "मुस्लिम" म्हणून त्यांना ज्या समस्यांना तोंड द्यावे लागते त्याचे चित्रण मुस्लिम मराठी आत्मकथनांतून येते. मात्र यास काही अपवादही आढळतो. जन्माने व नावाने मुस्लिम असूनही मुस्लिमत्वाचा कोणताही

परिणाम ज्यांच्या जीवनचरित्रात आढळत नाही असे 'मला उद्ध्वस्त व्हायचंय' यासारखे आत्मकथन असते.

मुस्लिम म्हणून धार्मिक, आर्थिक, सामाजिक आणि मानसिक अशा विविध अंगांचे वास्तवदर्शन मुस्लिम आत्मकथनातून येते. त्यात दुःख, दारिद्र्य, उपेक्षा, संघर्ष आणि लेखकीय सामाजिक भाष्य कशा स्वरूपात आले आहे याचे साधारण संक्षेपाने विश्लेषण या प्रकरणात आले आहे.

संदर्भसूची

- १) प्रा. देसाई, लिमये - चरित्र आणि आत्मचरित्र एक अभ्यास, प्रकाशक : श्री. मो.वि. फडके, एम.व्ही. फडके आणि कंपनी, महाद्वार रोड, कोल्हापूर-४१६००२, पृ.क्र. २.
- २) अ.म. जोशी - चरित्र आत्मचरित्र, प्रकाशक : श्यामकान्त बनहट्टी, सुविचार प्रकाशन मंडळ, धनतोली, नागपूर-१, ४६१/१०, सदाशिव पेठ, पुणे-२, द्वितीयावृत्ती, एप्रिल १९६५ पृ.क्र. २२.
- ३) डॉ. स.दा. कऱ्हाडे - चरित्र आणि आत्मचरित्र, प्रकाशक : एच.बी. घाणेकर, लोकवाङ्मय गृहप्रा.लि., १९० बी, खेतवडी मेन रोड, गिरगाव, मुंबई - ४००००४, प्रथमावृत्ती, जुलै - १९७६, पृ.क्र. १०१.
- ४) प्रमुख संपादक - तर्कतीर्थ श्री. लक्ष्मणशास्त्री जोशी - मराठी विश्वकोश खंड २, प्रकाशक : महाराष्ट्र राज्य साहित्य सांस्कृतिक मंडळ, ५ वा मजला, सचिवालय, मुंबई - ४०००३२, प्रथम प्रकाशन, नोव्हेंबर १९७६, पृ.क्र. २१.
- ५) आनंद यादव - आत्मचरित्र मीमांसा, प्रकाशक : सुनिल अनिल मेहता, मेहता पब्लिशिंग हाऊस, १२१६, सदाशिव पेठ, पुणे - ३०, प्रथमावृत्ती, फेब्रुवारी १९९८, पृ.क्र. २१.
- ६) वाङ्मयीन संज्ञा संकल्पना कोश, पृ.क्र. १०३.
- ७) डॉ. सदा कऱ्हाडे - दलित साहित्य चिकित्सा, प्रकाशिका : सौ. उषा मुलाटे, स्वरूप प्रकाशन, 'अक्षर', ८५८, सह्याद्रीनगर, एन-५ (दक्षिण), सिडको, औरंगाबाद - ४३१००३, आवृत्ती पहिली, जून २००१, पृ.क्र. ११३.
- ८) डॉ. योगेन्द्र मेश्राम - दलित साहित्य उद्गम आणि विकास, प्रकाशक : श्री मंगेश प्रकाशक, तरूण भारतजवळ, नवी रामदास पेठ, नागपूर - ४४००१०, प्रथम आवृत्ती, ११ मे १९९८, पृ.क्र. २५५.
- ९) संपादक - प्रा. चंद्रकुमार नलगे, डॉ. गंगाधन पानतावणे - स्त्री आत्मकथन, प्रकाशक : गुलाबराव मारुतीराव कारले, सुरेश एजन्सी, २०५, शुक्रवार पेठ, पुणे - ४११००२, आवृत्ती - प्रथम, जुलै १९९०, प्रस्तावना, पृ.क्र. ७.

- १०) भालचंद्र फडके - मराठी लेखिका : चिंता आणि चिंतन, श्री विद्या प्रकाशन, पुणे ३०, आवृत्ती पहिली - १९८०, पृ.क्र. १५७, १५८.
- ११) संपादक - प्रा. चंद्रकुमार नलगे, डॉ. गंगाधर पानतावणे स्त्री आत्मकथन, प्रकाशक : गुलाबराव मारुतीराव कारले, सुरेश एजन्सी, २०५, शुक्रवार पेठ, पुणे - ४११००२, आवृत्ती प्रथम, जुलै १९९०, प्रस्तावना, पृ.क्र. ८.
- १२) संपा - प्रभा गणोरकर, उषा टाकळकर, वसंत आबाजी डहाके, जया दडकर, सदानंद भटकर - संक्षिप्त मराठी वाङ्मयकोष (१९३० पासून २००३ पर्यंतचा कालखंड), प्रकाशक : हर्ष भटकर, जी.आर. भटकर फाउण्डेशन, ३५/सी, पं. मदन मोहन मालवीय मार्ग, मुंबई - ४०००३४, पहिली आवृत्ती, फेब्रुवारी २००४, पृ.क्र. ५७१.
- १३) तत्रैव, पृ.क्र. ११९.
- १४) फ.म. शहाजिंदे - मुस्लिम मराठी साहित्य : परंपरा, स्वरूप आणि लेखक सूची, प्रकाशक : दयानंद शेटगार, व्यवस्थापक, भूमी प्रकाशन, २१, कृषिनगर, विराट हनुमानाच्या मागे, रिंग रोड, लातूर, पहिली आवृत्ती, २००४, पृ.क्र. २१२.
- १५) तत्रैव पृ.क्र. २१३, २१४.
- १६) तत्रैव पृ.क्र. २१९.
- १७) तत्रैव पृ.क्र. २१९.
- १८) प्रतिभा जावळीकर - आत्मभान, प्रकाशक : अशोक कि. कुमठेकर, रजत प्रकाशन, ११८, मैथिली टॉवर्स, वीर सावरकर चौक, टिळकनगर, औरंगाबाद, आवृत्ती - पहिली, २० सप्टेंबर २००९, पृ.क्र. ४७.
- १९) मेहरून्निसा दलवाई - मी भरून पावले आहे, प्रकाशक : साधना प्रकाशन, ४३१, शनिवार पेठ, पुणे, ४११०३०, आवृत्ती तिसरी, ८ मार्च २०००. प्रस्तावना - पृ.क्र. ८६
- २०) फ.म. शहाजिंदे - मुस्लिम मराठी साहित्य : परंपरा, स्वरूप आणि लेखक सूची, प्रकाशक : दयानंद शेटगार, व्यवस्थापक, भूमी प्रकाशन, २१, कृषिनगर, विराट हनुमानाच्या मागे, रिंग रोड, लातूर, पहिली आवृत्ती, २००४, पृ.क्र. २४८.
- २१) तनिष्का (मासिक) - सकाळ पेपर्स लिमिटेडचे प्रकाशन, वर्ष - ४, अंक - ५, मूळ संपादक - उत्तम मारुती कांबळे, जानेवारी २०१०, पृ.क्र. ८.